

Ahvâl-ı Kıyâmet* Yazmaları Resimlerinde Kıyamet Sonrası HayatLife after Doomsday in the Illustrations of the *Ahvâl-i Qiyâme* Manuscripts

Bahattin YAMAN**

Öz

Diğer toplumlar gibi Osmanlı toplumunun da, dünyanın sonu ve dünya sonrası hayatla yoğun olarak ilgilendiği görülmektedir. Kıyamet ve kıyamet sonrası bir bütün olarak ele alan *Ahvâl-ı Kıyâmet* adlı eser Osmanlı toplumunun kıyamet kültürünü yansıtmaya bakımından önemli bir eserdir. Eserde dini gerçeklerden öte daha çok halk kültürü yansıtılmaktadır. Eserin kütüphanelerde birçok resimsiz nüshasına rastlanırken bilinen resimli iki nüshası vardır. Bunlar Süleymaniye Kütüphanesi Hafid Efendi 139, Berlin-Staatsbibliothek Ms. Or. Oct. 1596 numaralı yazmalardır. Berlin-Staatsbibliothek’de bulunan nüshasındaki 21 tasvire karşılık Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki nüshasında 17 tasvir mevcuttur. Nüshalar resim ve metin üslubu olarak 16. yüzyıl sonu yada 17. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir. Bu iki nüshadan başka *Ahvâl-ı Kıyâmet* nüshalarından çıkmış resimli yaprak şeklinde Philadelphia-Free Library’de dört, İngiltere’de özel bir koleksiyonda ise 13 tasvir bulunmaktadır. Resimlenen kıyamet ve kıyamet sonrası olayları Azrail, İsrâfil, Mahşer, Cennet ve Cehennem şeklinde sınıflandırmak mümkündür. *Ahvâl-ı Kıyâmet* yazmalarında yer alan, İslam kültürüne göre kıyametin kopmasından sonra insanların hesaplarının görüleceği toplanma yeri ve zamanı olan Mahşer’le ilgili resimler, başka çalışmalarda olmaması bakımından özgündür. Peygamberler, cennetlikler ve sancak altında toplananlar konulu resimler dışında, Ahiret’le ilgili resimlerdeki figürler çıplak olarak sahnelenmiştir. Eserin tasvirlerinin genel anlamda metindeki ifadelerle uyumlu olduğu görülmektedir. Ressam konuyu canlandırmada büyük ölçüde metindeki açıklamaları göz önüne almıştır.

Anahtar sözcükler: Resim, Kıyamet, Mahşer, Cennet, Cehennem.

Abstract

Like other societies, the Ottomans seem to be intensely interested in the end of the world and Hereafter. The *Ahvâl-i Qiyâme*, dealing with Doomsday and Hereafter, is an important work

* Bu çalışma Süleyman Demirel Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Yönetim Birimi tarafından desteklenmiştir.

** Yrd. Doç.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı, bahattinyaman@gmail.com

that reflects the Doomsday culture of Turks living in the Ottoman period. The book of *Ahval-i Qiyâme*, deals more with folk culture than with realities in Islam. There are only two known illustrated manuscripts whereas there are a lot of non-illustrated ones. One of them is in Suleymaniye Library, numbered as Hafid Efendi 139, and the other is in Berlin Staatsbibliothek, numbered as Ms. Or. Oct. 1596. The manuscript which is registered to Berlin Staatsbibliothek contains twenty one miniature paintings whereas the manuscript registered to Suleymaniye Library contains seventeen miniature paintings. These copies are dated the end of sixteenth or the beginning of seventeenth century, as regards the style of illustrations and their texts. In addition to these two copies, there are four illustrations at the Philadelphia-Free Library, and thirteen illustrations at a special collection in England as pages torn off from different *Ahval-i Qiyâme* copies. The illustrations which are concerned with Doomsday and Hereafter could be categorized as Azrael, Israfil, the Day of Judgment, Hell and Heaven. The *Ahvâl-i Qiyâme* manuscripts are original in that they contain illustrations about the Day of Judgment. Except for the paintings dealing with the Prophets, the persons in heaven and the persons gathered under heaven shadow, the figures in the illustrations related with the Hereafter are naked peoples. Illustrations generally seem to be coherent with expressions in the text. The Painter, in the representation of the topic, took into consideration to a great extent the explanations within the text.

Keywords: Illustration, Doomsday, Hereafter, Paradise, Hell.

Giriş

Ölüm ve kıyamet her dönemde güncelliğini korumuş kıyametle ilgili birçok toplumda değişik fikirler ileri sürülmüş, farklı tarihler iddia edilmiştir. Hz. Muhammed bu konuda sık sık sorulara muhatap olduğu gibi *Kur'an-ı Kerim* de bu ilgiyi vurgulamaktadır. Allah, Hz. Peygambere bu tür sorular sorulduğunu vurguladıktan sonra kıyametin kopacağı zamanı ancak kendisinin bildiğini (A'raf, 7/187; Nâziât, 79/42-44), kıyamet saatinin yakın (Ahzab, 33/63; Şûra, 42/17; İsrâ, 17/51) ve kesin (Kehf, 18/21; Tâhâ, 20/15; Hac, 22/7; Gâfir, 40/59; Câşiye, 45/32) olduğunu, ansızın geleceğini (A'raf, 7/187; En'am, 6/31; Yusuf, 12/107; Hac, 22/55; Zuhuf, 43/66; Enbiya, 21/40) bildirmektedir. Osmanlı toplumunun da , diğer toplumlar gibi dünyanın sonu ve dünya sonrası hayatla yoğun olarak ilgilendiği görülmektedir. Hz. Muhammed'e atfedilen dünyanın yaşı ile ilgili bir rivayetin Osmanlı dünyasında endişeye yol açtığı görülmektedir. Bu rivayete göre dünyanın yaratılışı ile yok oluşu arası yedi bin yıldır ve Hz. Muhammed son bininci yılında, yani dünyanın yaratılışının altı bininci yılında gönderilmiştir (Suyûtî, 1994, II, s. 105-107). Hz. Muhammed'e atfedilen bu sözden dolayı olsa gerek, İslâm dünyasında hicri 1000. yılda kıyametin kopacağı şeklinde bir inancını varlığı görülmektedir. Hicri 1000 (1591-1592) yılı yaklaşırken III. Murad'ın (saltanat yılları: 1574-1595) kıyamet kaygısıyla bir takım önlemleri aldirttığı görülmektedir. Hicri 1000. yılın eşliğinde İstanbul'da meydana gelen iki büyük yangın

veba salgını ve 1589 yeniçeri ayaklanması bu beklentiyi iyice güçlendirmiştir. Halk arasındaki büyük endişe devam ederken Sultan Murad hicri 1000 yılından önce tüm eyaletlerde geçen olayların kayda alınmasını emreder. Hicri 1000. yıl geldiğinde kıyametin kopmadığı anlaşılınca herkes rahat bir nefes alır (Fleisher, 1996, s. 137-138; İnalçık, 2000, s. 53-64). *Ahvâl-ı Kıyâmet*'in resimli nüshaları, kıyamet endişesinin yaşandığı böyle bir ortamda hazırlanmıştır. *Ahvâl-ı Kıyâmet* kelime olarak kıyametin halleri, kıyametin durumları gibi anlamlara gelmektedir. Eser ilk olarak, 13. yüzyıl şairlerinden Şeyyad Hamza tarafından manzum olarak yazılmış (Dilçin, t.y., s. 49; Akar, 1986, s. 1) daha sonraki yıllarda mensur hale getirilmiştir.

Kıyamet öncesi ortaya çıkacak olayları, kıyamet alametlerini resimli olarak anlatan Türkçe metinlerin başında *Tercüme-i Miftâh-ı Cifru'l-Câmi* gelmektedir. İlk olarak Abdurrahman b. Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Bistâmi (ö. 858/1454) tarafından Arapça yazılan ve yazarı tarafından *ed-Dürrü'l-Munazzam fî Sirri'l-İsmi'l-A'zam* olarak isimlendirilen eser *Cifru'l-Câmi* olarak da bilinmektedir. Şerif b. Seyyid Muhammed b. Şeyh Seyyid Burhan tarafından yapılan Türkçe çevirisinin adı *Tercüme-i Miftâh-ı Cifru'l-Câmi* olan eserin resimli üç nüshası bilinmektedir. Bu nüshalardan, III. Mehmed'in saltanatı yıllarında (1595-1603) hazırlanan yazma bugün Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Bağdat 373), I. Ahmed'in padişahlığı zamanında (1603-1617) hazırlanan yazma İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (Nadir Eserler Bölümü, TY 6624) ve I. Mahmud'un padişahlığı yıllarına (1730-1754) rastgelen 1160/1747 tarihli yazma ise bugün Dublin, Chester Beatty kütüphanesinde (No: 444) bulunmaktadır. Yazmalarda kıyamet alametleri ile ilgili ayrıntılı anlatımların yanında çok sayıda resim bulunmaktadır (Yaman, 2002, s. 75-148). Kıyamet ve kıyamet sonrası hayatı tasvirli olarak anlatan yazma eserlerin başında gelen *Ahvâl-ı Kıyâmet*'in, sâde ve Anadolu Türkçesiyle kaleme alınmış olan mensur şekli metin üslubu olarak 16. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Yıldız, 2002, s. 10). Yazmalarda konular, eserin başında belirtildiği gibi (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, Süleymaniye Kütüphanesi [SK], yaprak [y.] 2a) 36 başlık altında incelenmektedir:

1. Güneş ve yıldızlar
2. Tövbe kapısı
3. Deccal
4. Deccal'ın eşeği
5. İsa peygamber
6. Ye'cüc ve Me'cüc
7. Dabbetü'l-Arz
8. Meleklerin ademoğulları için ağlaması
9. İsrail'in sura üflemesi
10. Ölüm meleğinin kendi canını alması

11. Yerlerin ıssız kalması
12. Yer ve göğün duman ile dolması
13. Surun şekli
14. Burak
15. Hz Muhammed'in kabrinden mahşere çıkması
16. Mahlukatın kabirlerden çıkması
17. Son hesap
18. Ejder yelinin çıkması
19. Minberlerin konulması
20. Cehennem
21. Mahşer
22. Ademoğullarının kelebek ve çekirgeye benzemeleri
23. Melek ve insanların saf tutmaları
24. Kürsüler
25. Alemler
26. Cennet ve Cehennem'in bulunduğu yer
27. Cehennem
28. Hesap verme.
29. Kalemde hesap alma
30. Gökten amel defterlerinin yağması
31. Cennet rüzgarı
32. Cennet
33. Asilerin cehenneme sürülmeleri
34. Cehennemdeki azap çeşitleri
35. Cehennem ırmağı
36. Zakkum ağacı

Kütüphanelerde birçok resimsiz nüshasına rastlanırken eserin bilinen tasvirli iki nüshası vardır. Bunlar Süleymaniye Kütüphanesi Hafid Efendi 139¹, Berlin-Staatsbibliothek [BSB] Ms. Or. Oct. 1596² numaralı yazmalardır. Berlin ve Süleymaniye nüshaları eksiksiz olup metin olarak da aynıdır. Ancak kopya esnasında nâsihin, hattatın kelime ve yazım hatalarından kaynaklanan farklılıklara sıkça rastlanmaktadır³. Berlin-Staatsbibliothek'de bulunan nüshasındaki 21 tasvire karşılık Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshasında 17 tasvir mevcuttur. Nüshalar resim üslubu olarak 16. yüzyıl sonu ya da 17. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir (Milstein, 1990, s.

¹ Yazma eserle ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. Seyhan, 1991, s. 1-41.

² Yazma eserdeki resim konuları için ayrıca bkz. Stchoukine ve diğerleri, 1971, s. 229-237.

96; Mahir, 2005, s. 102; Tanındı, 2006, s. 13; Bağcı ve diğerleri, 2006, s. 198). İnce fırçanın kullanıldığı nüshaların nakkaşı ile, *Tercüme-i Miiftâh-ı Cifru'l-Câmi*'nin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan ve I. Ahmed'in saltanat yıllarında (1603-1617) hazırlanan nüshanın (T. 6624) nakkaşı ile aynı olup tasvirlerde Nakkaş Hasan üslubu takip edilmiştir (Bağcı ve diğerleri, 2006, s. 197). Bu iki nüshadan başka *Ahvâl-ı Kıyâmet* nüshalarından çıkmış resimli yaprak şeklinde Philadelphia-Free Library'de dört⁴ (Milstein, 1990, s. 95-96), İngiltere'de özel bir koleksiyon olan Keir Collection'da ise 13 tasvir⁵ bulunmaktadır (Merediht-Owens, 1976, s. 227-228). Philadelphia-Free Library [PFL] Rare Book Department, Lewis Ms. O. T4-T7 ve Keir Collection IV. 9-21 numaralarına kayıtlı resimlerin konularının örtüşmemesi; farklı konularda olması ilk bakışta her iki kurumdaki bu resim yapraklarının aynı nüshadan çıkmış olabileceğini düşündürmektedir. Ancak Free Library'deki resimlerin ait olduğu nüshanın talik hattı, Keir Collection'daki yaprakların ait olduğu nüshanın ise nesih hattı ile yazılmış olması bu resimlerin farklı nüshalara ait olduğunu göstermektedir. Keir Collection'daki yaprakların ait olduğu nüsha diğer *Ahvâl-ı Kıyâmet* nüshalarından, metnin daha özenli yazılması bakımından ayrılmaktadır. Satır araları altın yaldızla sıvanmış nüsha büyük olasılıkla sultan için hazırlanmıştır (Bağcı ve diğerleri, 2006, s. 198).

Ahvâl-ı Kıyâmet metninde konular 39 başlık altında incelenmesine karşın her bölümde resim bulunmamaktadır (Tablo 1). Yazmalarda farklı konuların resimlenmesi, sahnelenen konularda da belirli bir resim programı olmadığını göstermektedir. Eserde her ne kadar 39 konu ele alınmış olsa da bu konuların kıyamet alametleri ve kıyamet sonrası olmak üzere iki ana başlık altında toplanması mümkündür. Bu çalışmadaki amaç, Osmanlı kültüründeki kıyamet sonrası hayat tasavvurunu ortaya koymak olduğu için kıyamet alametleri ile ilgili resimler dahil edilmemiştir.

Azrail

Eserde, varlıkların canını alan melek olarak bilinen Azrail'in şekli ile ilgili açıklama olmayıp şu rivayete yer verilmektedir: Ölüm meleği 'Beytü'l-Makdes'e gelir

⁴ İlgili resimler için hocam Prof. Dr. Günsel RENDA'ya teşekkürü borç bilirim.

⁵ Katalogda bu resimlerin *Siyer-i Nebî*'ye ait olduğu ifade edilmektedir. Ancak metnin diğer *Ahvâl-ı Kıyâmet* nüshalarının metni ile aynı olması ve resim konuları bakımından örtüşmesi bu resimli yaprakların *Ahvâl-ı Kıyâmet* nüshasına ait olduğunun göstergesidir (Bağcı ve diğerleri, 2006, s. 198). Katalogda resim konularının açıklanmasında da yanlışlıklar yapılmıştır. Sözelimi 19 numaralı yapraktaki meleğin ölüm meleği, iki elinde tuttuğu ışıklardan siyah olanın lanetli kişilerin ruhu olduğu, beyazın ise kutlu kişilerin ruhu olduğu belirtilmiştir (Merediht-Owens, 1976, s. 228). Halbuki ilgili resmin üst ve altındaki metnin öncesi ve sonrası takip edildiğinde, bu meleğin gece ve gündüzü oluşturmakla yükümlü melek olduğu, elindeki siyah ve beyaz ışıkların ise gece ve gündüz oluşumunun temsili olduğu anlaşılmaktadır. Metinde bu meleğin sağ elini açtığında nur saçılıp gündüzün olduğu, sol elini açtığında ise karanlık saçılıp gecenin olduğu yer almaktadır (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 6a-6b).

Tablo 1. Ahvâl-ı Kıyâmet Yazmalarında Resim Konuları ve Sayfa Numaraları

	RESİM KONULARI	SK. Hafid 139	BSB Ms. Or. Oct. 1596	PFL Rare Book L Ms O T4-T7	Keir Collection*
1.	Güneşin batıdan doğması		7b		
2.	Gece ve gündüzü oluşturmakla görevli melek	8b			IV-19
3.	Deccal'ın etrafını duvarla çevirmesi	11b			IV-21
4.	Deccal'ın yeryüzüne tekrar çıkışı		10b		
5.	Deccal zamanında kıtlık		14b		
6.	Deccal'ın Ahmed Padişah ile savaşı	15b			
7.	Deccal'ın Hz. İsa tarafından öldürülmesi		15b		
8.	Ye'cüc-Me'cüc	18b	17a		IV-12
9.	Dabbetü'l-Arz	20a			
10.	Meleklerin insanoğlu için ağlaması	21a			IV-10
11.	İsrafil	22a			IV-18
12.	Azrail	23b			IV-17
13.	Hz. Muhammed'in Mekke'ye yolculuğu	28a			IV-9
14.	Mahşer'de insanların ayakta beklemesi	32b	26b		
15.	Mahşer'den güneşin insanlara çok yakın olması		27b		
16.	Mahşer'de Hz. Muhammed, Ebu Bekir ve Ömer		28a		
17.	Meleklerin saf oluşturması		29b		IV-11
18.	Mahşer'de arş ve sadaka gölgesi		30a		
19.	Mahşer günü insanların kaçışması		31a		
20.	Mahşer günü saf tutan melekler	34b	32a		
21.	Mahşer günü secde ve dua eden melekler	35b			IV-14
22.	Mahşer'de kurulan kürsüler	36a	33a		IV-16
23.	Mahşer'de insanların sancaklar altında toplanması		34a		IV-15
24.	Hesap veremeyenlerin hali	38b	35a	T-5	
25.	Hesabın şiddetli oluşu		36b		IV-13
26.	Hesabın şiddetli oluşu		38b		
27.	Göklerden amel defterlerinin inmesi	43b	42b	T-4	
28.	Cennet	50b	49a	T-7	
29.	Cehenneme götürülme		51b		
30.	Cehennem	55a	57b	T-6	

ve sahra taşı üzerine oturup Allah'tan ferman gelmesi için gözünü göğe dikerek oturup beklemeye başlar. Ferman gelir: 'Ey ölüm meleği! Sağ elini arşa doğru uzat sol elini toprak altına koy. Ne kadar mahluk varsa tümünün canını al. Yerde ve gökte kimse kalmayınca kadar canları al. Yalnızca Cebrâil, Mikâil, İsrâfil melekleri ve ölüm meleği olarak kendinin canını alma.' Allah'tan kendi canını alması için bir nida daha gelir. Ölüm meleği Cennet ile Cehennem arasına gelip bir kanadını yatak, diğer kanadını örtü yapar ve sağ elinin parmağını gözüne sokarak kendi canını alır. Can verirken öyle büyük bir çığlık atar ki, insanlar ölmemiş olsaydı bu çığlıkla helak olurlardı. Azrail bu

sırada şöyle bir serzenişte bulunur: Ey rabbim! Eğer ölümün bu kadar ağır olduğunu bilseydim senden özür diler hiç kimsenin canını almazdım (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 22b-23b).

Süleymaniye nüshasındaki resimde Azrail için, geleneksel melek kalıbına uygun olarak kanatlı ve taçlı figür betimlemesi söz konusu olup meleğin parmağını gözüne sokarak canını alması sahnelenmiştir. Metinde yatarak canını alması geçerken resimde olay ayakta gerçekleşmektedir. İnsanlar arasında ürpertici bir melek olarak düşünülen Azrail'in sevimli bir yaratık olarak resmedilmesi dikkat çekicidir (Resim 1). Keir Collection'daki resimde ise Azrâil metindeki anlatıma uygun olarak uzanmış şekilde tasvir edilmiştir (Merediht-Owens, 1976, s. 228).

Resim 1. Azrail'in kendi canını alması *Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 23b.

İsrafil

İsrafil İslam kültürüne göre kıyamet gününü 'Sûr' denilen bir çeşit boruya üfleyerek başlatmakla sorumlu melektir. *Ahvâl-ı Kıyâmet*'te Hz. Peygambere atfedilen rivayete göre 'Sûr'un şekli büyük baş hayvan boynuzu gibidir. Yarısı altından yarısı gümüştendir olup dört budağı vardır. Birinci budağı 'arş altında' dır, ikinci budağı 'yerin yedi kat altında' dır, üçüncü budağı batıdadır ve dördüncü budağı doğudadır (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 25b). Metinde İsrafil'in 'Sûr'u üfleme zamanı şöyle tarif edilmektedir: Rivayete göre gökten yere yarısı ateş yarısı kar olan bir melek iner. Ateşin karı eritmediği gibi kar da ateşi söndürmemektedir. Bundan yedi gün sonra, insanlar işleriyle uğraşırken İsrafil 'Sûr'u üfler. Halk aşağı yukarı bakar ama bir şey göremez. Korkudan hamile kadınlar düşük yapar, emziren kadınlar da çocuklarını bırakırlar. İsrafil ikinci kez 'Sûr'a üflediğinde Allah'ın dilediği hariç yerde gökte ne varsa tamamı ölür (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 21b-22b). İnsanların ölümü ile İsrafil'in görevi bitmez, üçüncü defa 'Sûr'a üflemesi gerekir: Hak Teâla İsrafil'e üçüncü kez 'Sûr'a üflemesini emreder. İsrafil üçüncü kez 'Sûr'a üflediğinde tüm insan, cin, kurt kuş ve yerde gökte yaratılmış ne varsa tamamı dirilir (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y 29a).

Konu ile ilgili biri Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshada ve diğeri Keir Collection'da olmak üzere iki resim vardır. Resimlerde İsrafil meleği de genel melek kalıbına uygun olarak betimlenmiştir. Metinde belirtilen 'Sûr'daki dört budak, Süleymaniye nüshasındaki resimde sesin dört çıkış bölümü olarak tasvir edilmesine karşılık Keir Collection'daki resimde 'Sûr'daki sesin çıkış bölüm sayısı yedidir (Resim 2-3).

Resim 2. İsrafil'in sura üflemesi. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 22a.

Resim 3. İsrafil'in Sûr'a üflemesi. Keir Collection, IV-18. (Meredith-Owens, 1976, Colour Plate 28)

Mahşer

Mahşer kelime olarak toplanma yeri anlamına gelip İslam kültürüne göre kıyametin kopmasından sonra insanların hesaplarının görüleceği toplanma yeri ve zamanıdır. Burada, insanlar dünyada yapmış oldukları faaliyetlere göre değerlendirilir ve daha sonra Cennet ya da Cehennem'den birine gönderilir. *Ahvâl-ı Kıyâmet*'te Mahşer'le ilgili bir çok rivayete yer verilmektedir. Yazmalardaki resimlerin çoğunluğu Mahşer'le ilgilidir.

İslam kültürüne göre Mahşer insanoğlu için sıkıntılı bir safhadır. Eserde de bu sıkıntılara dikkat çekilmektedir. Ancak dünyada iken iyi işler yapan insanlar için sıkıntıyı hafifletici durumların olacağına da işaret edilmektedir. Eserin resimli yazmalarında Mahşer sürecinin farklı aşamalarının ayrı ayrı tasvir edildiği görülür.

Güneşin Bir Mızrak Boyu Yaklaşması

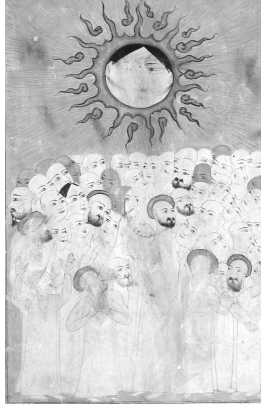
İslam kültüründe sıkça vurgulanan Mahşer anlatımlarından biri, güneşin bir mızrak boyu insanlara yaklaşacak olmasıdır. Eserde de bu konuya dikkat çekilmiştir. Hz. Muhammed'e atfedilen rivayete göre Allah güneşe emreder ve güneş yere bir mızrak boyu kadar yaklaşır. Münafıkların beyni kazan gibi 'fokur fokur' kaynar. Münafıklar günün şiddetinden o kadar terlerler ki ter suları bazılarının dizlerine kadar çıkar, bazılarının ise boyunu aşar. Herkes günahı kadar azap ve işkence çeker (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 30b).

Berlin nüshasında yer alan resimde güneşin yakınlığı ve ter sularının yükselmesi canlandırılmıştır. Bir kısım insan ter sularına gömülürken, iyi insanlar olarak resimlendiği tahmin edilen kişiler suyun yüzeyindedirler (Resim 4).

Mahşerde İnsanların Ayakta Beklemesi

Ahvâl-ı Kıyâmet'e göre Mahşer sıkıntılarında biri de ayakta beklemektir. Rivayete göre insanlar Mahşer'de toplanır ve bin yıl ayakta dururlar. Sağ ve sol tarafları sıcaklıktan yanar. O gün arş ve sadaka gölgesinden başka gölge yoktur. Kim inanarak 'la ilahe illallah muhammedün resulullah' derse arş gölgesinde olur. Asi kullar ise gölgesiz yerde sıcakta bin yıl kalırlar. Allah nida eder ve cehennemlikler Cehennem'e, cennetlikler Cennet'e konulur (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 32a-32b).

Konu ile ilgili Berlin ve Süleymaniye nüshalarında birer resim bulunmaktadır. Süleymaniye nüshasındaki resimde güneş altında bekleyen insanlar canlandırılmıştır. Bazı insanlar beyaz, bazıları siyah

Resim 5. Mahşer'de insanların ayakta beklemesi. *Ahvâl-Kıyâmet*, SK, y. 32b.

olarak resmedilirken bazıları da İslam resim sanatında kutsal kişileri belirleyen hâleye benzer bir şekilde betimlenmiştir (Resim 5). Berlin nüshasında ise güneşin yakınlığı ve arş gölgesinin de ayrıca resimlendiği görülür. Arş gölgesi bir meleğin elinde tutmuş olduğu örtünün gölgesi olarak canlandırılmıştır (Resim 6).

İnsan ve Meleklerin Saf Tutması

Eserde peygamberler ve ümmetlerinin Mahşer'deki durumlarına da atıflar vardır. Hz. Muhammed'e atfedilen rivayete göre o gün tüm mahlukat iki yüz yirmi saf olacak. Bunlardan seksen safı Hz. Muhammed'in ümmeti geri kalan yüz kırk safı diğer peygamber-

Resim 4. Mahşer'de güneşin yaklaşması. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, BSB, y. 27b.

Resim 6. Mahşer'de insanların ayakta beklemesine gölgesi. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, BSB, y. 30a.

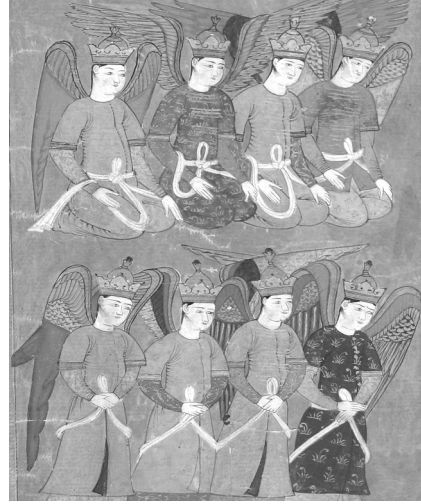
lerin ümmetlerinin safı olacaktır. Ayrıca o gün tüm melekler doğudan batıya değin uzanan yedi saf oluştururlar. Bunlardan kimi 'tesbihatta' bulunur kimi tekbir getirir, kimi 'rükû'ya eğilir, kimi secde eder (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 33b-34a).

Berlin nüshasındaki iki resimde de insanların ve meleklerin saf oluşturması canlandırılırken Süleyma-

niye nüshasında ve Keir yapraklarında sadece meleklerin saf oluşturmaları betimlenmiştir. Meleklerin ayakta, oturur durumda ve secde şeklindeki konumları farklı nüshalarda görülmektedir (Resim 7-8).

Resim 7. Mahşer'de meleklerin ve insanların saf tutması. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, BSB, y. 29b.

Resim 8. Mahşer'de meleklerin saf tutması. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 34b.

Kürsüler

Eserde ele alınan bir diğer konu da Peygamberlerin Mahşer günündeki konumlarıdır: O gün arş gölgesinde Hz. Muhammed için nurdan bir kürsü, üç kürsü sağında, üç kürsü solunda, üç kürsü önünde kurulur. Sağındaki üç kürsüde Adem, İbrahim ve Zekeriyya peygamberler oturur. Solundaki üç kürsüde ise Ebu Bekir Ömer ve Osman; önündeki üç kürsüde İsa peygamber ile Ali ve Hamza oturur (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 35a-36a).

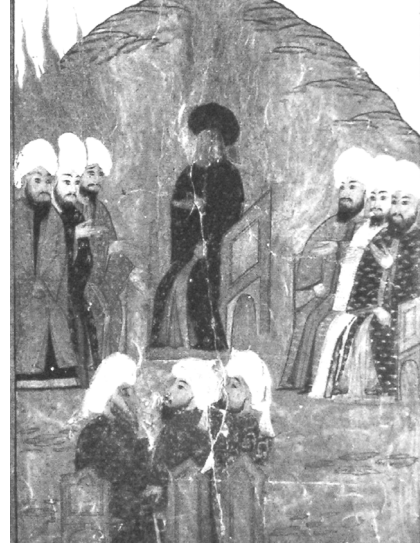
Berlin nüshasında yer alan resimde, figürler metindeki konumlara göre yerleştirilmiştir. Ortada Hz. Muhammed, sağında halelerinden peygamber olduğu anlaşılan üç figür, solunda üç figür, önünde ise biri haleli üç figür yer alır. (Resim 9) Benzer bir canlandırmanın yapıldığı Süleymaniye nüshasında ve Keir Collection'daki resimlerde farklı olarak öndeki kürsülerde oturan İsa peygamberin halesiz betimlendiği görülmektedir (Resim 10).

Sancaklar

Eserde ümmetin çeşitli sınıflara ayrılarak Hz. Peygamberin önde gelen arkadaşlarının tutmuş oldukları sancakların altında toplanmasından bahsedilmektedir. Metne göre Hz. Muhammed'in on sancağı olur. Birinci alem Ebu Bekir elinde, ikinci

Resim 9. Mahşer'de kurulan kürsüler ve sahipleri. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, BSB, y. 33a.

Resim 10. Mahşer'de kurulan kürsüler ve sahipleri. Keir Collection, IV-16. (Merediht-Owens, 1976, Plate 102).

sancak Ömer elinde, üçüncü alem Osman elinde, dördüncü alem Ali elinde, beşinci alemleri Muaz elinde, altıncı sancak Abdullah b. Mesud elinde, yedinci sancak Bilal elinde, sekizinci sancak Hamza elinde, dokuzuncu sancak Ebu'd-Derda elinde, onuncu sancak Ebu Zerr'in elinde olur. Doğru söyleyenler Ebu Bekir'in tuttuğu sancak altında, edepli olanlar Ömer'in tuttuğu sancak altında, hayâlî olanlar Osman'ın tuttuğu sancak altında, cömertler Ali'nin tuttuğu sancak altında, alimler Muaz'ın tuttuğu sancak altında, müezzînler Bilal'ın tuttuğu sancak altında, dervişler Hamza'nın tuttuğu sancak altında olurlar (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 36b).

Berlin nüshasında yer alan resimde, metinde de belirtildiği gibi on sancak ve sancakların altında kalabalık bir grup bulunmaktadır. Keir Collection'da yer alan resimde ise Hz. Muhammed öncülüğünde on kişi ve bu kişilerin taşıdığı sancaklar canlandırılmıştır. Sancakların her biri, Berlin nüshasındaki tasvirde olduğu gibi farklı renktedir. Bu koleksiyondaki resim, Hz. Muhammed'in betimlenmesi, sancakları taşıyanların dışında insan topluluğunun olmaması ve sancakların küçük üçgen şeklindeki küçük parçalardan olması bakımından Berlin nüshasındaki tasvirden ayrılır (Resim 11-12).

Göklerden Amel Defterlerinin Yağması

İslam kültüründe Ahiret konusunda yoğun olarak işlenen konulardan birisi de amel defterinin verilmesidir. Bu kültüre göre insanların iyi ve kötü davranışlarının yazıldığına inanılan amel defteri kişinin sağ eline verilirse o kişi kurtulur, sol eline verilen kişi ise

Resim 11. Mahşer'deki sancaklar ve sancak altında toplananlar. Keir Collection, IV-15. (Merediht-Owens, 1976, Colour Plate 27).

Resim 12. Mahşer'deki sancaklar ve sancak altında toplananlar. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, BSB, y. 34a.

ceza görür. Eserde bu hususa dikkat çekilmektedir: Hz. Muhammed'e atfedilen rivayete göre Mahşer günü göklerden amel defterleri yağar. Kiminin sağ eline ak amel defteri kiminin sol eline kara amel defteri gelir. Mahlukat, her yerde bin yıl olmak üzere, beş durakta perişan bir şekilde kalır. Hz. Ali'ye atfedilen rivayete göre Kirâmen Kâtibîn meleklerinin yazdığı defterler tomar şeklinde olup iyi işler yapan kişilerin bu defterleri ak olur ve sağ ellerine verilir. Bunların hesabı kolay olur, bir saat içinde biter ve bu kişilerin yüzleri nurlu olur. Kimin amel defteri ak olursa sonunda her türlü beladan kurtulur. Amel defterini açıp okur ve sevinir ve 'ey dostlar gelin görün, amel defterimde ne taatlar var!' diye nida eder. Amel defteri sol eline verilenlere 'Ashâbü'l-Meş'eme' denir ki bunlar cehennemlik olanlardır. Amel defterleri kapkaradır ve kendileri hor ve hakir durumdadırlar. İçinde işledikleri her türlü günah vardır (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 43a-44b).

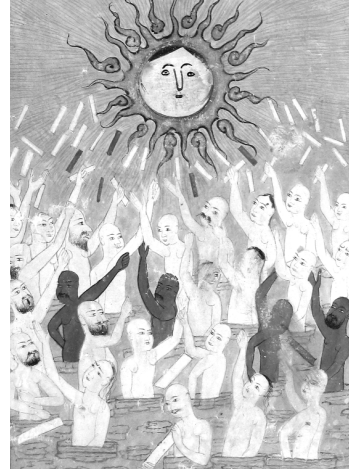
Konu Philadelphia, Süleymaniye ve Berlin nüshalarındaki tasvirlerde görülür. Resimlerde siyah ve beyaz tomar şeklindeki kağıtlar, beyaz ve kararan insanlar ortak özelliklerdir. İlave olarak güneşin yakınlığı ve ter suların yüksekliği Süleymaniye nüshasında görülürken, Philadelphia'daki resimde ter suları içinde boğulmak üzere olan tipler dikkat çekmektedir (Resim 13-15).

Cehennem

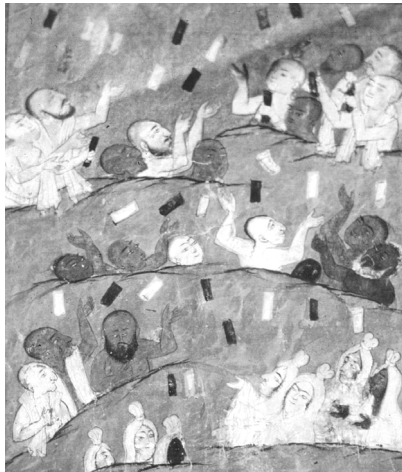
Cehennem'le ilgili açıklama ve rivayetler *Ahvâl-ı Kıyâmet*'te önemli yer tutar. Rivayetin birinde Cehennem bir anlamda devasa bir canavara benzetilmiştir. Bu rivayete göre, Cehennem'in dört ayağı vardır. Bir ayağından diğer ayağına olan mesafe beş yüz

Resim 13. Mahşer'de amel defterlerinin yağması. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, BSB, y. 42b.

Resim 14. Mahşer'de amel defterlerinin yağması. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 43b.

Resim 15. Mahşer'de amel defterlerinin yağması. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, PFL, T.4.

yıllık yoldur. Cehennem'in bin başı vardır ve her başında bin yüz, her yüzünde bin ağzı, her ağzında iki yüz bin dudağı vardır. Alt dudağında üst dudağı arası beş yüzyıllık yoldur. Her ağzında her biri Uhud Dağı büyüklüğünde yüz bin dişi vardır. Her başında yüz bin zincir, her zincirde yüz bin halkası vardır (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 36b-37a).

Eserde, Hz. Ali'ye atfedilen ve 'tamu yedi perde ola ...' şeklinde başlayan rivayette Cehennem'deki yedi perdeden bahsedilmektedir. Birinci perdede zina edenler bin yıl kızgın ateşte yanarlar daha sonra Cehennem'e girerler. İkinci perdede hayasızlar bin yıl kızgın ateşte kalırlar sonra Cehennem'e girerler. Üçüncü

perdede ana ve ata hakkını yerine getirmeyenler bin yıl ateşte kalır daha sonra Cehennem'e giderler. Dördüncü perdede kız ve erkek evlatlarına iyi davranmayanlar bin yıl azap görürler sonra Cehennem'e giderler. Beşinci perdede kul ve hizmetçilerine iyi davranmayanlar bin yıl azap görürler akabinde Cehennem'e giderler. Altıncı perdede akraba ve komşu haklarını yerine getirmeyenler bin yıl azap gördükten sonra Cehennem'e giderler. Yedinci perdede toplumun hakkını yiyenler onlara zulmedenler bin yıl azap gördükten sonra Cehennem'e girerler (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 38b-40a).

Başka bir rivayette Cehennem'deki azap çeşitlerinden bahsedilmektedir. Rivayete göre Mi'rac gecesinde, kapkara yüzlü kedi gözlü, uzunluğu beş yüz yıllık yol mesafesinde olan Mehayil adlı melek Hz. Muhammed'e Cehennem'i gezdirir. Birinci yerin uzunluğu yüz yıllık olup içindekilere çeşitli şekillerde azap edilir. İkinci yerde cehennemliklere azap etmek için zincir ve kelepçeler gizlidir. 'Nar' adlı üçüncü yerin içi ateş, akrep, yılan ve çıyan doludur. 'Melut' adlı dördüncü yerin içi ise kibrit doludur. Beşinci yerin adı 'Siccin' olup içi kafir ve münafıklarla dolu olup sürekli azap ederler. 'İcin' adlı altıncı yer ateş denizidir. Çeşitli azapların bulunduğu yedinci yerin adı ise 'Sakar' dır. (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 53a-b) Konunun devamında Cehennem kapısı ve kapıdaki görevli meleklerden bahsetmektedir: Cehennem'in kapısı karanlık geceden daha kara ve demirdendir. Bir kapısından diğer kapısını yüz yıllık yol mesafesindedir. İlk kapısının adı Safhayil olup kapıcısının adı Mahayildir. Eli altında yetmiş bin zebani vardır. İkinci kapının adı Laza, kapıcısının adı Tufayildir. Eli altında yetmiş bin zebani vardır. Üçüncü kapının adı Hatama, kapıcısının adı Sentatayil'dir. Eli altında yetmiş bin zebani vardır. Dördüncü kapının adı Sakar, kapıcısının adı Şemtayil'dir. Eli altında yetmiş bin zebani vardır. Beşinci kapının adı Sa'ir, kapıcısının adı Tabtayil'dir. Eli altında yetmiş bin zebani vardır. Altıncı kapının adı Cahim kapıcısının adı Tufayildir. Eli altında yetmiş bin zebani vardır. Yedinci kapının adı Gayya, kapıcısının adı Malik'dir. Eli altında yetmiş bin zebani vardır. Belirtilen zebanilerin yüzleri kapkara, gözleri kedi gözüne benzer. Bunların ağızlarından ve burunlarından alev saçarlar. Hak Teala cehennemde Celib ve Belib adlı iki canavar yaratmıştır. Celib aslan suretli erkek, Belib kurt suretli dişidir. Her ikisinin boyu beş yüz yıllık yol mesafesindedir. Hergün çiftleşirler. Bu çiftleşme sonucundan Cehennem'i dolduran yılanlar Celib'in kuyruğundan dökülür (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 54a-55a).

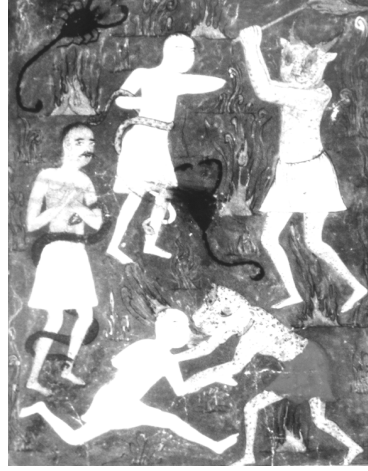
Cehennem'i tasvir eden resimlerde aslan suretli Celib ve ve kurt suretindeki Belib adlı canavarlar ön plana çıkmaktadır. Konu ile ilgili Berlin nüshasındaki resim mahşer günü insanların kaçışmalarının anlatıldığı bölümde yer alır. Resimdeki ayrıntılara dikkat edildiğinde sahnenin cehennem olduğunu göstermektedir. Resimlerde Belib ve Celib adlı canavarlar cehennemliklere çeşitli şekillerde azap etmektedir. Süleymaniye nüshasında Celib elindeki mızrakla cehennemlikleri şişlerken Belib ise ağızıyla parçalamaktadır. Berlin nüshasında Celib elindeki alev toplu sopayla vururken, Belib alev püskürtmektedir. Philadelphia nüshasında iki canavar da cehennemlikleri ateşe atmaktadır (Resim 16-18).

Cennet

Eserde Cennet'le ilgili ayrıntılar diğer konularla kıyaslandığında çok az yer tutmaktadır. Konu ile ilgili Hz. Muhammed'e atfedilen iki rivayete yer verilmektedir. Bu rivayetlerden birine göre Cennet'e Nahiye adı verilen nurdan yaratılmış bir yel eser. Bu

Resim 16. Cehennem. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 55a.

Resim 17. Cehennem. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, BSB, y.31a.

Resim 18. Cehennem. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, PFL, T.6.

rüzgarla müminlerin yüzleri nurlanır, cennet ağaçları birbirine dokunur ve budaklarından ‘tesbihât’ duyulur. Cennet’te ne kadar köşk varsa kapıları ve manzaraları açılır. Hurilerin örtüleri dalgalanır. Cennet’te misk ve anberden tepeler vardır, kokusu müminleri rahatlatır. Burada müminlere bir yıl bir gün gibi kısa gelir. Bir diğer rivayete göre ise Cennet için de çayırlar ve gana denilen, Cennet ehlinin ‘davar’ları olan canavarlar vardır. Bunlar Cennet’te otlanırlar (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 50a-50b).

Resimlerde yeşillik, köşk ve kadın görünümlü huriler vurgulanmaktadır. Süleymaniye nüshasında ilave olarak nehir betimi yer alır. Tasvirlerdeki canlılık mevsim olarak baharı hatırlatmaktadır (Resim 19-20).

Sonuç

Kıyametin ve kıyamet sonrasını bir bütün olarak ve resimlerle ele alan *Ahvâl-ı Kıyâmet* yazmaları dönemin halk kültürünü yansıtmaları bakımından önemlidir. Eserde ve resimlerinde dini gerçeklerin yanında çok halk kültürü de yer almaktadır. Anlatımlarda Kur’an-ı Kerim’e atıflar yapılmakta ve ayetlere yorum eklenmektedir. Sözelimi “Kime kitabı sağından verilirse Hesabı çok kolay bir şekilde görülecek” (İnşikâk, 84/7-8) mealindeki ayetinde amel defterleri sağdan verilenlerin hesabının görüleceği süre

Resim 19. Cennet. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, BSB, y. 49a.

Resim 20. Cennet. *Ahvâl-ı Kıyâmet*, PFL, T.7.

hakkında herhangi bir bilgi olmamasına karşın ayetle ilgili açıklamada bu kişilerin hesabının bir saat içinde biteceği ifade edilmektedir (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 44a). Ayrıca Hz. Muhammed'e atfedilen rivayetlere yer verildiği gibi, Hz. Ali'ye dayandırılan Cehennem'deki perdelerle ilgili örnekte (*Ahvâl-ı Kıyâmet*, SK, y. 38b-40a) olduğu gibi peygamber dışındaki şahsiyetlere atfedilen sözler de yer almaktadır.

Resimli *Ahvâl-ı Kıyâmet* nüshalarının hazırlandığı dönem, Osmanlı resim sanatında, Şehzâde Mehmed'in 52 gün ve gece süren sünnet düğünü şenliklerini konu alan *Sûrnâme-i Hümayun* örneğinde olduğu gibi büyük resim projelerinin yanında dînî içerikli tasvirlerin de dikkat çektiği yıllardır. III. Murad'ın saltanat yıllarının (1574-1595) sonlarında hazırlanmaya başlanıp III. Mehmed döneminde (1595-1605) tamamlanan, Erzurumlu Darir'in Hz. Muhammed'in hayatını konu alan *Siyer-i Nebi* adlı eserinin altı ciltlik resimli nüshası bu çalışmaların başında gelmektedir. Hz. Adem'den son peygamber Hz. Muhammed'e kadar tüm peygamberlerin hayat hikayelerinin yer aldığı resimli *Kısâs-ı Enbiyâ* nüshaların önemli bir kısmının 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başına tarihlendirilmesi (Milstein ve diğerleri, 1999, s. 185-217), dini konulu resimlerin, dönemin resim faaliyetlerindeki yeri hakkında fikir vermektedir. Çalışmanın başında da belirtildiği gibi, İslâm dünyasında hicri 1000. yılda (1591-2) kıyametin kopacağı şeklinde bir düşüncenin olması, bu dönemde dini konular arasında kıyamet ve kıyamet alametleri ile ilgili resim çalışmaları da görülmektedir. *Ahvâl-ı Kıyâmet*'in resimlenmesinin yanı sıra, III. Mehmed'in saltanatı yıllarında (1595-1603) ve I. Ahmed'in padişahlığı zamanında (1603-1617) hazırlanan *Tercüme-i Miftâh-ı Cifr el-Câmi* yazmaları dönemin kıyamet alametlerini konu alan en önemli resim çalışmalarıdır. İçinde Dabbetü'l-Arz, Deccal, Cennet, Cehennem gibi kıyametle ilgili

resimlerin de olduğu *Falnâme* nüshalarının hazırlanmasının da bu döneme denk gelmesi dini konulu resimler arasında kıyametle ilgili tasvirlerin ne derece ilgi çektiğinin göstergesidir.

Ahvâl-ı Kıyâmet yazmalarında yer alan, İslam kültürüne göre kıyametin kopmasından sonra insanların hesaplarının görüleceği toplanma yeri ve zamanı olan Mahşer’le ilgili resimler, başka çalışmalarda olmaması bakımından özgündür. Mahşer’le ilgili olayları içeren bir resim örneği *Falnâme*’de (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1702, y. 16b) yer almaktadır. Ancak burada İsrail’in Sûr’a üflemesi, amel defterleri, mîzân, kürsüler gibi konular tek resimde ele alınmıştır. *Ahvâl-ı Kıyâmet*’te ise bu konular ayrı ayrı tasvirlerde canlandırılmıştır. *Falnâme*’de resimle ilgili metin bulunmamasına karşılık *Ahvâl-ı Kıyâmet*’te konularla ilgili oldukça detaylı açıklamaların olması bir diğer özelliktir. Bu açıklamalar, ilgili resimde yer alan ikonografik unsurların çözümünü kolaylaştırmaktadır.

Eserde temelde kıyamet üç aşamada ele alınmıştır: Kıyamet öncesi işaretler, kıyametin gerçekleşmesi ve kıyamet sonrası hayat. Ancak bu konular ele alınırken bazen olayların İslam kültüründe kabul edilen gerçekleşme sırası göz önüne alınmamıştır. Sözelimi Cehennem’le ilgili konulardan sonra, insanların cennet ya da cehenneme gönderilmesinden önce gerçekleşecek olan mahşer sahnelerine yer verilmiştir.

Kıyamet sonrası resimlerde figürler çoğunlukla çıplak olarak sahnelenmiştir. Ancak bazı resimlerde bu genel kalıba uyulmadığı görülmektedir. Peygamberler, cennetlikler ve sancak altında toplananlar elbiseli olarak tasvir edilmiştir. Ancak bu resimler dışında tasvirlerdeki metin ve resim ilişkisinin genel anlamda birbiri ile uyumlu olduğu görülmektedir. Ressam konuyu canlandırmada, metindeki açıklamaları göz önüne almıştır.

Kaynakça

- Ahvâl-ı Kıyâmet*. Tarihsiz yazma eser, Berlin-Staatsbibliothek, Ms. Or. Oct.1596.
- Ahvâl-ı Kıyâmet*. Tarihsiz yazma eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid 139.
- Akar, M. (1986). Şeyyad Hamza hakkında yeni bilgiler-I. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2, 1-14.
- Bağcı, S., Çağman, F., Renda, G. ve Tanındı, Z. (2006). *Osmanlı resim sanatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Dilçin, C. (1978). XIII. Yüzyıl metinlerinden bir yapıt: Ahvâl-i Kıyâmet. *Ömer Asım Aksoy Armağanı* (s. 49-75). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Fleischer, C. H. (1996). *Tarihçi Mustafa Âli bir osmanlı aydın ve bürokrati*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalçık, H. (2000). İkinci bin’de Türkler. *Doğu Batı*, 3 (10), 63-111.
- Mahir, B. (2005). *Osmanlı minyatür sanatı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- Meredith-Owens, G. M. (1976). Ottoman Turkish painting. B. W. Robinson (Ed.). *Islamic painting and the arts of the book: The Keir Collection* (s. 223-230). London: Faber and Faber.
- Milstein, R., Ruhrdanz, K. ve Schmitz, B. (1999). *Stories of the prophets illustrated manuscripts of Qisas al-Anbiyâ*. U.S.A.: Mazda Publishers.
- Milstein, R. (1990). *Miniature painting in the Ottoman Baghdad*. U.S.A: Mazda Publishers.
- Seyhan, N. (1991). *Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki minyatürlü yazma eserlerin kataloğu*. Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Stchoukine. I., Flemming, B., Luft, P. ve Sohrweide, H. (1971). *Illuminierte islamische handschriften*. Germany: Weisbaden
- Suyûtî, C. A. (1994). *El-Hâvî Li'l-Fetâvi*. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- Tanırdı, Z. (2006). *Siyer-i Nebi İslâm tasvir sanatında Hz. Muhammed'in hayatı*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Yaman, B. (2002). *Osmanlı resim sanatında kıyamet alametleri: Tercüme-i Miftâh-ı Cifru'l-Câmi ve Tasvirli Nüshaları*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Yıldız, O. (2002). *Ahvâl-ı Kıyâmet: giriş inceleme metin dizinler*. İstanbul: Şule Yayınları.